

Zakościelna, Anna

Badania nad kulturami pochodzenia południowego na Lubelszczyźnie

Archeologia Polski Środkowowschodniej 1, 227-231

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA ZAKOŚCIELNA

BADANIA NAD KULTURAMI POCHODZENIA POŁUDNIOWEGO NA LUBELSZCZYŹNIE

Profesor Stefan Nosek nestor badań nad neolitem Lubelszczyzny redagując w połowie lat 50-tych pierwszą syntezę pradziejów i wczesnego średniowiecza międzyrzecza Wisły i Bugu dysponował informacjami o 353 stanowiskach neolitycznych. 2 reprezentowały KCWR, 12 - kulturę wstęgową ceramiki malowanej, 41 - kulturę czasz lejowatych, 25 - KAK, 64 - KCsz (razem z kulturą strzyżowską), 14 - kulturę „praugrofińską”, zaś 197 stanowisk nie posiadało określenia kulturowego (S. Nosek 1957). W przeważającej większości były to pojedyncze zabytki, często jedynie informacje archiwalne o przypadkowych odkryciach, lub przedmiotach przechowywanych w muzeach. Dobrze udokumentowanymi materiałami dysponował Profesor jedynie dla kultury czasz lejowatych i KAK. Pochodziły one z przeprowadzonych pod jego kierunkiem na szeroką skalę badań cmentarzysk tych kultur w Lesie Stockim, Stoku, Klementowicach i Parchatce. Ta szczupła baza źródłowa pozwoliła S. Noskowi na podjęcie próby rekonstrukcji stosunków kulturowych na obszarze Lubelszczyzny (S. Nosek 1957). Według ówczesnego stanu badań obszar lessów lubelskich pozostawał poza zasięgiem osadnictwa KCWR. Profesor zwracał uwagę na wyjątkowość tego zjawiska w sytuacji, gdy sąsiednie tereny lessowe (sandomierskie i wołyńskie) obfitowały w stanowiska tej kultury, a pojedynczo występowały one również na sąsiednim Mazowszu (Śniadków Górny, Świdry Wielkie). Sytuacja ta tym bardziej absorbowała jego uwagę, że kultura wstęgową ceramiki malowanej (KWCM) jak się wówczas uważało związana genetycznie z KCWR, reprezentowana była na lessach lubelskich - jak na ówczesny stan badań - wcale obficie (ryc. 1). Poza badaną jeszcze w okresie międzywojennym osadą w Strzyżowie (Z. Podkowińska 1960), w roku 1953 J. Gurba przeprowadził badania ratownicze na niszczony osadzie w Łopatkach (J. Gurba 1954b; 1957b). Pozostałe stanowiska reprezentowały pojedyncze, zwykle ratowniczo badane groby i znaleziska luźne.

Mimo tak szczupłego zasobu źródeł S. Nosek scharakteryzował podstawowy zestaw naczyń KWCM i włączył się do dyskusji nad jej genezą i chronologią. Podkreślał silne związki z Niżem Węgierskim, skąd przez przełęcz wschodnich Karpat przybyła nad górny Bug, a potem na Lubelszczyznę i Wołyń, rozprzestrzeniając się następnie na lessy sandomierskie. Powołując się na występowanie grocików trapezowatych w zespołach grobowych (Jaszczów - J. Kowalczyk 1955) i osadowych (Łopatki - J. Gurba 1957b) sądził, iż KWCM

zasymilowała miejscową ludność mezolitycznej kultury tardenuaskiej, co nadało jej lokalnego charakteru, mimo silnych nawiązań nadcisańskich. Skłonny był datować KWCM na schyłek III tys. p.n.e. (S. Nosek 1957, s. 90), to jest nieco wcześniej niż czyniła to wówczas Z. Podkowińska (datująca ją na początek II tys. p.n.e., Z. Podkowińska 1953, s. 47), a to za sprawą trapezów w inwentarzu krzemienym. Trzeba tu również wspomnieć o poglądach Profesora na relacje między KWCM a kulturą czasz lejowatych. Sądził mianowicie, że w tym samym czasie kiedy na lessach rozwijała się KWCM, do północnej części międzyrzecza wkroczył nowy element pod postacią kultury czasz lejowatych. Po opanowaniu lessów przez tę ostatnią, obie kultury rozwijały się przez pewien czas obok siebie (S. Nosek 1957, s. 90).

Po opuszczeniu Lublina przez prof. S. Noska w r. 1953, badania nad neolitem kontynuowali jego uczniowie: J. Kowalczyk, J. Gurba i Z. Ślusarski. Problematyką wczesno- i środkowoneolitycznych kultur pochodzenia południowego zajął się szczególnie J. Gurba. To głównie za jego sprawą lata 50-te i 60-te charakteryzował szybki przyrost materiałów KWCM, przede wszystkim w postaci zespołów grobowych (Moniatyczne Kol. - J. Gurba 1967; Żuków, Ornatowice - J. Gurba, A. Jasiński 1963; Łasków - J. Gurba 1982b; Nieledeu - I. A. Kutyłowscy 1970), a także pierwszych, niestety silnie zniszczonych, osad (Łopatki - J. Gurba 1954b; 1957b; Antopol - J. Gurba 1960; Werbkowice. W latach 1958-1963 J. Gurba z J. Głosikiem z PMA wznowili prace wykopaliskowe na badanym przed wojną przez Z. Podkowińską stanowisku w Strzyżowie, odkrywając dalsze obiekty osadowe i cmentarzysko KWCM (J. Głosik, J. Gurba 1963; J. Gurba 1964). W tym samym czasie przeprowadzone zostały pierwsze badania na osadzie KCWR w Tarnoszynie (I. Halama-Chrostowska 1966). Lata 60-te przynoszą poza gromadzeniem materiałów źródłowych, dwie prace natury ogólnej odnoszące się do neolitu Lubelszczyzny. Pierwsza to dysertacja J. Gurby (1961b) na temat uwarunkowań środowiskowych osadnictwa neolitycznego na tym terenie. Ta pionierska praca na długie lata wyprzedzała rozwój studiów osadniczych w archeologii polskiej i wytyczała dla nich podstawy metodyczne i główne kierunki badawcze. W połowie lat 60-tych L. Gajewski i J. Gurba publikują uwagi o chronologii eneolitu na Wyżynie Lubelskiej (1965).

Kolejną próbę podsumowania problematyki KWCM przynosi początek lat 70-tych. J. Gurba

przedstawia ją najpierw na forum VIII Międzynarodowego Kongresu Nauk Pra- i Protohistorycznych w Belgradzie w 1971 r. (1973b), a następnie publikuje w *Annales UMCS* (1973c).

W zakresie poglądów na genezę jest J. Gurba zwolennikiem autochtonizmu tej kultury, która powstać miała na podłożu późnej KCWR zepchniętej z Podola na Wołyń przez rozprzestrzeniającą się od południowego-wschodu kulturę trypolską. Podobnie jak S. Nosek wskazywał na udział elementów nadcisańskich i miejscowego podłoża mezolitycznego. Analizując znane układy stratygraficzne ze Złotej i Zimnego, wypowiada się na temat chronologii względnej KWCM, która jest młodsza od KCWK i II fazy kultury lendzielskiej (Złota) i starsza od KPL współczesnej fazie C II kultury trypolskiej (Zimne - N. A. Pelešyšin 1964). Jednocześnie wskazywał na szereg nawiązań, zarówno w zakresie form ceramiki, jak i inwentarza krzemienego do fazy B1 i B2 kultury trypolskiej (wg periodyzacji T. S. Passek) oraz podkreślał możliwość kontaktów z jednostkami strefy leśnej. Porządkując chaos terminologiczny wokół nazwy tej kultury zaproponował termin *kultura wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej /KW-LCM/* (J. Gurba 1973c).

Znaczne ożywienie prac badawczych na Lubelszczyźnie przynosi koniec lat 70-tych i lata 80-te. Wiąże się to ze wznowieniem po kilkuletniej przerwie kształcenia studentów archeologii w UMCS - Uczelni upuszczają wówczas pierwsi absolwenci z tego naboru - oraz rozpoczęciem programu Archeologicznego Zdjęcia Polski. Był to poza tym okres, kiedy mimo narastającego kryzysu gospodarczego kraju, na archeologię łożono znaczne środki finansowe.

Systematyczne badania powierzchniowe przyniosły odkrycie szeregu nowych stanowisk KW-LCM (ryc. 1). Znane skupisko osadnicze na Grzędzie Horodelskiej i w Kotlinie Hrubieszowskiej urasta do rangi prawdziwego centrum, o zagęszczeniu osadnictwa nie znajdującym precedensu na innych terenach. Ujawniono także nowe, złożone z blisko 50-ciu stanowisk, skupisko na lessach Płaskowyżu Nałęczowskiego (A. Zakościelna 1986). Prowadzone były również intensywne prace wykopaliskowe. W latach 1983-1985 weryfikacyjne badania na osadzie w Gródku Nadbużnym przeprowadził S. Jastrzębski (1983; 1984a; 1985b). Ujawniły one obecność starszego osadnictwa KW-LCM, w postaci jam oraz rowu (późniejsze badania A. Kokowskiego przyniosły odkrycie na tym stanowisku cmentarzyska złożonego z 8 grobów - A. Kokowski, A. Zakościelna 1987), oraz dostarczyły mieszanych zespołów KW-LCM i KPL, które badacz ten datuje na początek III tys. conv. b. C. (S. Jastrzębski, A. Zakościelna 1987, s. 22).

Na Płaskowyżu Nałęczowskim podjęto badania wykopaliskowe czystych kulturowo dużych osad KW-LCM w Wąwolnicy (1981-1982 - A. Zakościelna 1980; 1981; U. Kurzątkowska, B. Okupny 1982) i Lesie Stockim (A. Zakościelna 1986 i tam dalsza literatura). Zaowocowały one odkryciem na każdej z osad

kilkudziesięciu obiektów gospodarczych obfitujących w materiały ceramiczne, krzemienne, a także paleobotaniczne i archeozoologiczne dające asumpt dla studiów nad gospodarką tej kultury (M. Lityńska 1986). W inwentarzu ceramicznym ujawniono po raz pierwszy silne związki KW-LCM ze środowiskiem późnomalickiej fazy rzeszowskiej (Las Stocki i Wąwolnica). W Wąwolnicy potwierdzono relacje z KPL. Inwentarze krzemienne z obydwu osad stworzyły możliwość pełnej charakterystyki procesów związanych z obróbką tego surowca, a w konsekwencji stały się podstawą opracowania monografii krzemieniarstwa KW-LCM (A. Zakościelna 1994b).

W tym czasie wykonano również serię dat C^{14} dla tej kultury, przede wszystkim z Lasu Stockiego (8 dat), Gródka (2) i Wąwolnicy (1), ograniczoną latami 3400-2900 conv. b. C., a także, traktowane jako pomocnicze, daty termoluminescencyjne. Jednocześnie badania w Lesie Stockim doprowadziły do odkrycia pierwszych na Lubelszczyźnie obiektów fazy klasycznej kultury malickiej z ceramiką zdobioną ornamentem kłutym (J. Gurba, A. Zakościelna w druku). Fakt ten miał kapitalne znaczenie dla rekonstrukcji stosunków kulturowych w okresie neolitu na tym terenie. Po upływie 45 lat od monografii S. Noska sytuację kulturową na obszarze Lubelszczyzny rekonstruować można w sposób następujący:

1) lessy lubelskie zostają „odkryte” dla neolitycznego modelu gospodarki przez ludność fazy nutowej KCWR. Osadnictwo miało tu wówczas charakter bardziej penetracji niż trwałej okupacji terenu. Stanowiska występują stosunkowo nielicznie i w dużym rozproszeniu. Podkreślić trzeba obecność elementów stylu zachodniego w postaci fragmentów naczyń zdobionych ornamentem zapunktowanej wstęgi we Włostowicach (badania J. Gurby w 1974 r.) oraz wyznaczników młodszego stadium fazy nutowej - naczyń zdobionych w stylu Szarvas-Erpart ze Świerszczowa Kolonii (A. Zakościelna 1988).

2) kolejny etap „południowego” neolitu na naszym terenie reprezentuje kultura malicka w klasycznej fazie rozwoju (Ib wg periodyzacji S. Kadrowa, 1990). Obiekty z rejonu A osady w Lesie Stockim dostarczyły jak dotychczas jedynych bogatych i wyrazistych materiałów tej fazy, w postaci naczyń zdobionych ornamentem kłutym w motywy zaplatanych trójkątów i zaszafrowanych ukośnie pól. Pojedyncze fragmenty ceramiki tej fazy znane są ze Strzyżowa, Świerszczowa Kol. i Werbkowic (J. Głosik 1963).

Równie nielicznie reprezentowane jest na naszym obszarze osadnictwo starszego odcinka fazy rzeszowskiej kultury malickiej (IIa): osady w Werbkowicach (P. Komorowski 1958; A. Otłowski 1966), Majdanie Nowym (A. Bronicki, S. Kadrow 1988) i Klementowicach (A. Uzarowiczowa 1975) oraz naczynia z przypadkowego odkrycia w Krasnymstawie (S. Kadrow 1988a).

Młodszy odcinek fazy rzeszowskiej kultury malickiej (IIb), jak dotychczas nie został udokumentowany pozostałościami stanowisk. Elementy zdobnicze charakterystyczne dla tego stadium widoczne są natomiast

wśród materiałów KW-LCM z Lasu Stockiego i Wąwolnicy, gdzie ornamentyka ta adaptowana była dla zdobnictwa naczyń tej kultury.

Zatem osadnictwo kultury malickiej (do połowy IV tys. conv. b. C.) na obszarze Lubelszczyzny ma w dalszym ciągu charakter raczej penetracyjny.

3) Trwałego zagospodarowania tego terenu dokonuje około połowy IV tys. dopiero KW-LCM. W chwili obecnej znamy kilkadziesiąt stanowisk tej kultury z głównymi centrami osadniczymi na Grzędzie Horodelskiej i w Kotlinie Hrubieszowskiej, w rejonie środkowego Wieprza i na Płaskowyżu Nałęczowskim (por. ryc. 1). Kultura ta penetruje również na znaczną skalę niższe przedpole Wyżyny Lubelskiej zamieszkiwane wówczas jeszcze przez ludność kultury janisławickiej (?). Dzisiejszy stan wiedzy na temat KW-LCM każe odejść od koncepcji wiążących jej genezę z KCWR. Wszystko wskazuje na to, że młodsze kultury „południowego” neolitu są na Wyżynie Lubelskiej allochtoniczne, nie związane bezpośrednio ze starszym podłożem wstęgowym. Dyskusja nad genezą KW-LCM nie jest jeszcze zakończona. Kierunki poszukiwań związków genetycznych wyznaczają podstawowe elementy diagnostyczne w postaci malowania ceramiki białą farbą, ornamentu trójkątów złożonych z głębokich nakłuc i widoczne w krzemieniarstwie cechy przełomu technologicznego. Zwyczaj malowania ceramiki białą farbą pochodzi zapewne ze środowiska kultury Tiszpolgar-Csöszhalom-Oborin, trudno bowiem przyjąć samodzielny i niezależny rozwój tego zjawiska w KW-LCM. Jednocześnie pozostaje ona pod silnym wpływem fazy B kultury tiszapolgarskiej i wczesnej kultury bodrogereszturskiej, którym przypisać należy wątki zdobnicze złożone z głębokich nakłuc układających się w motywy trójkątów (I. Bogner-Kutzian 1963, s. 303). W krzemieniarstwie, obok występowania makrolitycznych wiórów, podkreślana jest obecność retuszu rynienkowatego jako dowód oddziaływań kultury trypolskiej etapu B2. Jak dotychczas dobrze widoczne są więc elementy zewnętrzne, które złożyły się na genezę i rozwój KW-LCM, trudniej natomiast zidentyfikować miejscowe podłoże. J. K. Kozłowski dostrzegając w inwentarzach tej kultury pewien udział cech, które można łączyć z tradycjami kultury

malickiej (naczynia z czworokątnym wylewem, karbowanie i nacinanie brzegów), nie wyklucza możliwości, że powstała ona wyłącznie w wyniku nakładania się na siebie migracji z nad górnej Cisy i górnego Dniestru (J. K. Kozłowski 1986, s. 303). Z drugiej strony podnoszone są głosy o konieczności rozpatrzenia sukcesji właśnie po kulturze malickiej, zwłaszcza po jej późnej rzeszowskiej fazie (S. Jastrzębski 1984b, s. 27; J. Kruk, S. Milisauskas 1985, s. 12-13; S. Kadrow 1988, s. 26; A. Zakościelna 1994b, s. 171-176). W świetle dzisiejszego stanu wiedzy wydaje się, że ten ostatni kierunek poszukiwań rokuje największe nadzieje. Poza materiałami ceramicznymi z Lasu Stockiego i Wąwolnicy, a także z Kamienia Łukawskiego na lessach sandomierskich (S. Nosek 1950) oraz Hołyszowa na Wołyniu (N. A. Pelešyŭsyn 1991), wskazuje na to również przemysł krzemienisty KW-LCM. Po ostatnich badaniach tej problematyki (A. Zakościelna 1996) można stwierdzić, że jest on syntezą trzech elementów:

- starych tradycji nadcisańskich widocznych przede wszystkim w technice uzyskiwania półsurowca z jednopiętowych rdzeni wiórowych podstożkowych oraz w występowaniu podobnych - o tej samej koncepcji użytkowania - narzędzi, głównie drapaczy i półtylczaków;

- elementów technologicznych i typologicznych rozwiniętych w ugrupowaniach późnomalickich na Wołyniu. Przejawiają się one w makrolitycznym charakterze krzemieniarstwa, stosowaniu na dużą skalę retuszu rynienkowatego w produkcji narzędzi i stopniowej zmianie koncepcji narzędzia żniwnego. Późnomalickie społeczności Wołynia transmitowały od kultury trypolskiej do KW-LCM eneolityczne zmiany w krzemieniarstwie jakie dokonały się w ośrodkach anatolijsko-bałkańskich;

- elementów *quasi* mezolitycznych w postaci trapezów, mikrolitycznych półtylczaków i znajomości techniki *microburin*. Te ostanie interpretować należy jako wynik kontaktów ze społecznościami strefy leśnej (tzw. kultury grzebykowej), które np. na terenie Małopolski Zachodniej (Bronocice, Iżykowice) są dziś bardzo dobrze udokumentowane (J. Kruk, S. Milisauskas 1985, s. 64-65).

ANNA ZAKOŚCIELNA

RESEARCH ON CULTURES OF SOUTHERN ORIGIN IN CENTRAL-EASTERN POLAND

Since the appearance of the first synthesis of the pre-history and the early Middle Ages of the area between the Vistula and the Bug rivers (S. Nosek 1957) till today, the progress in the research on the problems specified in the title can be described in two main aspects. The first one concerns the great increase of the sources. In comparison with the 14 sites (altogether for both the Linear Pottery Culture and the Volhynian-Lublin Culture of Painted Pottery) which S. Nosek had at his disposal, today we know several hundreds sites (Fig. 1). The other aspect, resulting from the first one, concerns the possibilities which exist today of reconstructing cultural relations in the area of central-eastern Poland in the older and middle phases of the Neolithic Age, which can be summed up as follows.

1). The loesses of the Lublin Region were "discovered" by the

Neolithic model of economy by people of the "Notenkopf" phase of the Linear Pottery Culture. At that time the settlement had the character resembling penetration rather than permanent occupation of the region. The sites of that culture are encountered infrequently and usually they are widely scattered. One should emphasize the elements of the western style in the form of fragments of vessels decorated with a stabbed band in Włostowice (studies by J. Gurba 1974) and the determinants of the earlier stage of the "Notenkopf" phase, i.e., vessels ornamented in the Szarvas-Erpart style from Świeraszów Kolonia (A. Zakościelna 1988).

2). The next stage in the development of the "southern" Neolithic Age in this area is represented by the Malice culture in its classic phase of evolution (phase Ib according to the periodization of S. Kadrow 1990). So far the only rich and distinct materials were acquired

from objects from region A of the settlement in Las Stocki. Single fragments of the pottery of this culture are known from Strzyżów, Świerszczów Kolonia and Werbkowice (J. Głosik 1963).

Equally infrequent are objects which in this region represent settlements of the older stage of the Rzeszów phase of the Malicka culture (IIa): settlements in Werbkowice (P. Komorowski 1958; A. Otłowski 1966), Majdan Nowy (A. Bronicki, S. Kadrow 1988), and Klementowice (A. Uzarowiczowa 1975), as well as vessels from an accidental discovery in Krasnystaw (S. Kadrow 1988a).

The earlier stage of the Rzeszów phase of the Malice culture (IIb) has not yet been documented by finds in the sites. Elements of ornaments characteristic of this stage are however visible among the materials of the Volhynian-Lublin Painted Pottery Culture from Las

Stocki and Wąwolnica, where this ornamentation was adapted for the decoration of the vessels of that culture.

Thus, the settlement of the Malice culture (from the middle of the 4 thousand conv. BC) in the area of the Lublin region still had an explorative character.

3). Permanent settling of this area was accomplished in the 4th millennium BC by the Volhynian-Lublin Painted Pottery Culture. At present we know several hundred sites of this culture with its main settlement centres in Grzęda Horodelska and in the Hrubieszów Basin, in the area of the middle Wieprz river and the Nałęczów Plateau (Fig. 1). That culture also largely penetrates the plain forelands of the Lublin Upland, still inhabited at that time by people of the Janisławice culture.

Katedra Archeologii UMCS w Lublinie

